

Problem srednjovjekovnih crkava koje su predane pravoslavnicima

Nakon bitke na Krbavskom polju 1493. godine i bitke kod Mohača 1526. godine naglo propadaju brojni utvrđeni gradovi u Dalmatinskoj zagori, Lici i Slavoniji. S nabrojanih područja odlazi veliki broj ljudi u sigurnije krajeve ondašnje Habsburške monarhije. Jedan dio katoličkog stanovništva odlazi u istočnu Austriju i južnu Slovačku, mnoštvo ih odlazi u Mađarsku, a najveći dio migrira u sjeverozapadnu Hrvatsku, na imanja grofova Zrinskih i Frankopana. Nakon pada Požege 1537. pada čitavo područje središnje Slavonije, a ubrzo potom i zapadna Slavonija (1552.g. nakon pada Virovitice). U južnoj Hrvatskoj Knin potpada pod Osmanlije 1522. godine, a Obrovac 1527.godine, dok Klis, najisturenija točka hrvatske obrane, pada pod Osmanlije iste godine kada i Požega. Tako je sredinom 16. stoljeća tadašnja Hrvatska uistinu bila svedena na reliquiae reliquiarum. Bez obzira na to što su Osmanlije uništavali vjerske objekte kršćanske crkve na prostorima koje su zauzimali, pojedine crkve su preživjele stoljetnu osmansku vlast kao konjušnice, džamije ili kao obrasle ruševine. Tijekom osmanskih ratova naseljavani su pojedini sandžaci kršćanima iz balkanske unutrašnjosti koji su služili kao turske predstraže prema austrijskim položajima. Pojedine obitelji iz unutrašnjosti Balkana, zbog teškog života pod Osmanlijama, odlučile su prijeći u Habsburšku monarhiju da bi ondje služili austrijskom caru kao vojnici. I s jedne i s druge strane međe nalazile su se napuštene crkve. I s turske i s austrijske strane granice postojao je vrlo široki pojas ničije zemlje na kojoj su postojali polusrušeni, napušteni srednjovjekovni objekti koji su nakon doseljavanja pravoslavnog stanovništva iz balkanske unutrašnjosti prepušteni njima na korištenje. Najviše je takvih objekata sačuvano u Dalmatinskoj zagori, tek su mi tri poznata u Lici, jedan na Kordunu i jedan na Baniji, dva u zapadnoj Slavoniji i jedan u istočnoj Slavoniji. Moguće je da je takvih objekata bilo i više, ali bi za takvo istraživanje trebalo i više vremena i više ljudi.

U istočnoj Slavoniji, u neposrednoj blizini sela Šodolovci, nalazi se manje mjesto **Koprivna**. Koprivna je naseljena pravoslavnicima iz Baranje i Bosne u 18. stoljeću, dakle nakon turskih ratova. Ondje je, prema svemu sudeći, već tada na periferiji mjesta stajala vrlo stara crkvica s romaničkim obilježjima. Crkva u Koprivni stajala je na posjedu

redovnika križara ivanovaca Dopsin.¹ U 14. i 15. stoljeću taj se posjed naziva Kaporna. Tada su u njemu živjeli Mađari.² Pravoslavni su preuzeli ovu građevinu iz 14. stoljeća 1757. godine kada je u selu sveštenučku dužnost obavljao kaluđer Stevan.³ Tada je crkva posvećena Rođenju presvete Bogorodice. Radi se o jednobrodnoj građevini duljine 12,5 metara, a širine lađe 8 metara koja je sazidana od opeke s polukružnom apsidom. Zidovi su debeli 1 metar. Na južnom dijelu ima jednostavan romanički portal, romanički otvor u unutrašnjosti lađe i karakteristične uske stube u sjevernom zidu lađe koje upućuju na veću i višu zgradu.⁴ Prema lokalnoj tradiciji crkva je u vrijeme Osmanlija služila kao konjušnica ili džamija. Već je tijekom Drugog svjetskog rata ova vrijedna građevina teško stradala, ali je nakon rata obnovljena. Nakon posljednjeg rata ostali su tek goli zidovi koje bi u svakom slučaju trebalo obnoviti što u posljednje vrijeme pokušava općina Šodolovci.⁵

U zapadnoj Slavoniji uz prošlost srednjovjekovne utvrde Dobre Kuće usko je vezana i povijest manastira Svete Ane, smještena sjevernije od sela *Donja Vrijeska*⁶ na obronku

¹ L. Dobronić, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepukralaca u Hrvatskoj*, Rad JAZU 406, Zagreb 1984, 124, 125.

² M. Marković, *Slavonija, Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Zagreb 2002, 197.

³ D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004, 212-213.

⁴ T. Đurić, D. Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Zagreb 2002, 258.

⁵ A. Mašek, *Program ukupnog razvoja mikroregije-općina Borovo, Erdut, Markušica, Negoslavci, Šodolovci i Trpinja*, Osijek 2007, 374-376.

⁶ O manastiru svete Ane vidi u: J. Kempf, *Oko Psunja*, Zagreb 1998, 125; T. Đurić, *Srednjovjekovni gradovi slavonskog gorja*, Varaždin 1981, 25 - 27; G. Szabo, *Iz prošlosti Daruvara i okolice*, Zagreb 1934, 20; D. Kašić, *Srpska naselja i crkve u sjevernoj Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 2004, 290; D. Kašić, *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*, Beograd 1971, 229 – 253; T. Đurić, D. Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Zagreb 2002, 97 – 99; R. Grujić, Građa za istoriju pakračkog vladičanstva u: *Bogoslovski glasnik*, Sremski Karlovci 1907.

Svetoanskog bila iznad rijeke Ilove. Taj nekada veliki gotički kompleks sagradio je gospodar Dobre Kuće Benedikt Nelipčić i darovao ga pavlinskom redu 1412. godine, kako se spominje u darovnici.⁷ Međutim, 1542. godine dolaze Osmanlije i pavlini napuštaju samostan. Samostan ostaje zapušten sve do odlaska Osmanlija, a krajem 17. stoljeća nije se za taj kompleks gotovo ni znalo. Samostanska zgrada je nestala, jedino se još držala crkva. U zarasloj gustoj šumi otkrivena je kada je u tom kraju boravio Arsenije Črnojević. Stoga monasi u manastiru Pakra traže od Karla VI. i episkopa Nikifora Stefanovića dozvolu za dolazak u Svetu Anu i njezinu obnovu. Iz izvještaja seljaka koji su sudjelovali u krčenju šume na tom prostoru može se zaključiti kakva je divljina vladala u tom dijelu Slavonije. Da bi prišli ostacima crkve, trebali su cijeli dan krčiti uski puteljak. U tom je poslu sudjelovalo 150 seljaka. Drugi dan je šezdesetak seljaka jedva iskrčilo uski prolaz oko čitave crkve u širini od jednog čovjeka. Kada su otkrili ulazna vrata, u crkvu se nije moglo ući od guste šume koja je u njoj rasla. Pred oltarom, kako se navodi u tom izvještaju, izrastao je brijest debljine golemog bureta.⁸ Tek je 1731. godine crkva prekrivena daskama. Tridesetih godina 18. stoljeća pavlini potražuju povrat građevine, pa je to usporilo obnovu objekta. Ipak, crkva je i službeno dodijeljena pravoslavnim vjernicima koji su je opravili i kojih je ondje nakon turskog povlačenja bilo znatno više od katolika. U povijesti manastira Svete Ane presudna je bila 1775. godina, kada je carskom naredbom, zbog malog broja kaluđera, bio ukinut i pripojen manastiru Pakra kod Sirača. Krajem devedesetih godina 18. stoljeća kaluđeri su definitivno istjerani iz građevine, a dopušteno je tek povremeno okupljanje naroda u blizini. Daruvarski vlastelin Janković devastirao je ovo vrijedno zdanje u prvoj polovini 19. stoljeća, te ga je čak 1836. godine pretvorio u štalu.⁹ Kada je tim krajem jednom prilikom prošao Ivan Kukuljević (1859. godine) užasnulo se nad stanjem ovog objekta te je tražio obnovu crkve. Do obnove je nakon dobivene presude protiv grofa Jankovića došlo, ali je crkva

⁷ G. Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju požeške županije*, Zagreb 1910, 4.

⁸ T. Đurić, D. Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Zagreb 2002, 98.

⁹ T. Đurić, D. Feletar, *Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema*, Zagreb 2002, 98.

opet polovinom šezdesetih godina zapuštena. Tek je na inicijativu Ise Kršnjavoga 1904. godine građevina obnovljena te je dvije godine kasnije čak predana na upotrebu manastiru Pakra. Od tada, sve do danas objekt je u relativno dobrom stanju, a donedavno su ondje stalno boravile i monahinje. Zanimljiv je i podatak da je manastir Svete Ane imao tlocrt jednak tlocrtu benediktinskog samostana u Bijeli.

Nedaleko manastira svete Ane nalazi se selo **Toranj** u pakračkom kraju. Oko kilometar zapadno od sela Toranj stoji napuštena pravoslavna crkva Svetoga Pantelejmona, kasnogotička trikonhna građevina. Ovaj objekt 0-te kategorije uvršten je već 1986. godine u Program kulturnog razvitka Republike Hrvatske. Prve podatke u stručnoj literaturi o crkvi je dao Gjuro Szabo, također porijeklom iz zapadne Slavonije. On je zaslužan za to što stanovnici Tornja dvadesetih godina prošloga stoljeća nisu srušili građevinu i upotrijebili njezinu ciglu za gradnju nove crkve u selu koja je podignuta 1931.¹⁰ Szabo je u objavljenim radovima pisao o toj građevini relativno malo. Spomenuo je da potječe iz »dalekih predturskih vremena«, da je »gradska crkva«, »gotičkoga sloga«, da »takav oblik do sada još nije poznat«, »da je ... jamačno selo po crkvi i dobilo ime«... I Ljubo Karaman je ovu građevinu spomenuo kao izuzetno vrijedan srednjovjekovni objekt, ali u osnovi nije ništa novo zabilježio o njoj.¹¹ Spomenuli su je i Anđela Horvat i Zorislav Horvat u svojim radovima, a potonji je još napomenuo da se radi o ranogotičkom objektu.¹² Svi spomenuti autori naveli su da se radi o autohtonoj,

¹⁰ G. Szabo, »Epilog-Spomenici prošlosti za rata i poslije rata« u: *Narodna starina*, sv. VII, Zagreb 1928, 83-84. O spomenutom rušenju kratko je notirao i R. Grujić, *Spomenica o srpskom pravoslavnom vladičanstvu pakračkom*, Novi Sad 1930, 266.

¹¹ Lj. Karaman, »O umjetnosti srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji« u: *Historijski zbornik*, god. III, br. 1-4, Zagreb 1950, 128, bilj..6.

¹² A. Horvat, »Prilog tipološkoj klasifikaciji romaničkih crkava kontinentalne Hrvatske« u: *Bulletin JAZU*, br. 1 (55 i 56), Zagreb 1985, 80; Z. Horvat, »Profilacije gotičkih svodnih rebara« u: *Peristil 12-13*, Zagreb 1969/1970, 41-52; Z. Horvat, »Gotičke profilacije u Hrvatskoj« u: *Arhitektura*, 109-110, Zagreb 1971, 72-79; Z. Horvat, »O nekim osobinama prozora gotičkih sakralnih objekata u kontinentalnoj Hrvatskoj« u:

gotičkoj kapeli. Međutim, posve drugačiji pristup ima Slobodan Mileusnić koji zaključuje da je »ova crkva podignuta iz temelja na starom crkvištu« i da je »za njenu gradnju korišten kamen i cigla kao i dekorativna plastika sa stare crkve«, odnosno da »kasnogotički kameni dekorativni elementi nisu integralni deo ove arhitektonske celine, već da su pripadali nekom starijem objektu«¹³. Ipak, kada opisuje crkvu, i sam Mileusnić je kontradiktoran jer svi elementi upućuju na gotičku građevinu. Kada su 1986. godine započela konzervatorska istraživanja, crkva se nalazila u potpunoj pustoši i izolaciji.¹⁴ Smještena je na najvišem vrhu vrlo prostranoga brijega, okružena napuštenim pravoslavnim grobljem, zaklonjena pogledom s istoka, a vrlo dobro vidljiva iz doline rijeke Bijele, sa zapada, bila je teško pristupačna arheolozima koji su je istraživali. Što se vremena podizanja ove crkve tiče, teško je o tome zaključiti iz povijesnih dokumenata. Naime, otežavajuća je okolnost činjenica da ne poznajemo izvornog titulara crkve, pa ne možemo zaključiti kada se spominje u povijesnim izvorima.¹⁵ Tek se 1698. godine spominje selo Toranj pod ovim imenom, a prvi poznati zapis o crkvi potječe iz 18. stoljeća.¹⁶ Vrlo je vjerojatno da su plemići Pakrački dali sagraditi ovu crkvu, kada je poznato da je kraj uz rijeku Bijelu pripadao upravo njima. Ispod crkve morala je stajati uz potok Bijelu i utvrda plemića Pakračkih o kojoj piše već spomenuti Gjuro Szabo.¹⁷ Za

Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, sv. 1, Zagreb 1975, 57-62; Z. Horvat, *Strukture gotičke arhitekture*, Zagreb 1989.

¹³ S. Mileusnić, »Crkva svetog Panetelejmona kod sela Toranj u sklopu istorijskih događaja« u: *Saopštenja*, sv. XVII/1986, Beograd 1986, 199-213.

¹⁴ B. Valenčić, »Kasnogotička trikonhna crkva kraj sela Tornja (Pakrac)« u: *Peristil*, sv. 35/36, Zagreb 1993, 69-84.

¹⁵ Budući da je čitavo područje oko Tornja u vrijeme osmanskih ratova predstavljalo jedan od najopustošenijih krajeva Hrvatske čitavo starosjedilačko stanovništvo je prebjeglo u sigurnije krajeve, pa nam stoga ni u loklanoj tradiciji nije sačuvan titular crkve.

¹⁶ I. Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*, Osijek 1988, 447-453.

¹⁷ G. Szabo, *Prilozi za povijesnu topografiju Požeške županije*, Zagreb 1910, 55.

vrijeme Osmanlija crkva je zasigurno služila kao osmatračnica, ali nikako kao vjerski objekt, budući da je područje zapadne Slavonije bilo vrlo rijetko naseljeno pravoslavnima (koji su eventualno mogli koristiti ovaj objekt), a osim toga kraj oko Tornja mora da se nalazio na samoj granici ili čak i na ničijoj zemlji. I nakon turskih ratova, početkom 18. stoljeća, crkva se ne spominje. Njen prvi spomen bio je 1757., kada je dodijeljena pravoslavnim vjernicima i kada je posvećena svetom Pantelejmonu.¹⁸ Nakon posljednjeg rata građevina je stajala zarasla na području koje je bilo minski sumnjivo. Tek u zadnjem desetljeću poduzeta su nova arheološka istraživanja i crkva je ponovo pokrivena šindrom. Na području Banije također je poznata stara crkva u **Dragotini**. Ondje je srednjovjekovna crkva 1760. godine prilagođena za liturgijske potrebe pravoslavnih.¹⁹ Pravoslavni su crkvu posvetili Uspeniju presvete Bogorodice. U Dragotini je ta stara crkva zamijenjena novom građevinom, historicističkom po stilu, 1910. godine, a lokalitet je još poznat po rimskim spolijama koje su bile uzidane u građevinu i po stećcima uokolo nje. Ondje je nađen i jedan rimski miljokaz koji je osporio tezu da se u Topuskom nalazilo rimsko naselje Ad Fines.²⁰

Na Kordunu u selu **Perna** stajala je do kraja Drugog svjetskog rata također stara crkva posvećena Uspeniju presvete Bogorodice. Radilo se o vrlo staroj građevini koja je 1760. godine predana pravoslavnima na korištenje.²¹ Crkva je obnovljena 1886. godine.²²

¹⁸ S. Mileusnić, »Crkva svetog Panetelejmona kod sela Toranj u sklopu istorijskih događaja« u: *Saopštenja*, sv. XVII/1986, Beograd 1986, 199.

¹⁹ Đ. Cvitanović, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, Gorički i Gorsko-dubički arhiđakonat*, knjiga I, Zagreb 1985, 307.

²⁰ A. Durman, »O geostrateškom položaju Siscije« u: *Opuscula archaeologica*, sv. 16, Zagreb 1992, 117–131.

²¹ Đ. Cvitanović, *Sakralna arhitektura baroknog razdoblja, Gorički i Gorsko-dubički arhiđakonat*, knjiga I, Zagreb 1985, 307.

²² M. Kosovac, *Srpska pravoslavna mitropolija karlovačka po podacima od 1905.*, Sremski Karlovci 1910, 945.

Budući da su crkvu 1941. godine spalili ustaše, nakon rata građevina je srušena do temelja te je na njezinu mjestu uređeno nogometno igralište.²³

I u Lici su nam sačuvane tri crkve koje su po svoj prilici pripadaju srednjovjekovnom periodu. Prva takva građevina je crkva svetoga Jovana. Na istočnom rubu Krbavskog polja, podno obronaka Ličke Plješivice, leži selo **Jošane**, podijeljeno na Jošane Gornje i Jošane Donje. U Jošanima Donjim, iznad kuća, između dvije se vododerine plješivičkog masiva, na istaknutom brežuljku Brda Cvijanovića i obzidanom platou, nalazi položaj crkve Svetog Jovana. Radi se o staroj kasnoromaničkoj crkvi, dužine 18, a širine 7,30 metara.²⁴ Građena je od tesanog kamena, a završava polukružnom apsidom. Selo Jošane se spominje u srednjovjekovnim ispravama kao Jelšane, što znamo zahvaljujući ispravi iz 1466. godine.²⁵ Tijekom osmanske vlasti građevina očito nije bila upotrebljavana. Prema godini 1730. koja se nalazi na dovratniku, saznajemo da je građevina prešla u ruke pravoslavnih vrlo vjerojatno tada. Arhitektonski elementi upućuju na činjenicu da je ova građevina podignuta u 14. stoljeću, iako za to nemamo ni arheološke ni povijesne potvrde. Stanovništvo hram Svetoga Jovana i danas naziva »grčkom crkvom« što upućuje na starost ovog objekta. Nedaleko objekta poznat je položaj »grčko groblje« što znači da se ondje vrlo vjerojatno nalazila srednjovjekovna nekropola (iako je lako moguće da se radilo i o ranijoj, prapovijesnoj nekropoli).²⁶ Spomenuo bih i srednjovjekovno zvono koje i danas stoji na zvoniku na preslicu. Građevina je u vrijeme posljednje Jugoslavije, nakon Drugog svjetskog rata, služila kao tor za ovce.

Druga crkva, za koju ne možemo sasvim sigurno tvrditi da je bila srednjovjekovna, jest crkva Uspenija Bogorodice u **Turjanskom** kod Vrhovina. Radi se o građevini koja je smještena ispod starog grada Turjanskog, na mjestu starog pavlinskog samostana Svete

²³ F. Škiljan, *Kulturno-historijski spomenici Korduna*, Zagreb 2007, 92.

²⁴ M. Kruhek, Z. Horvat, »Sakralna arhitektura Krbave i Like na području krbavsko-modruške biskupije« u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, Zagreb 1988, 200.

²⁵ M. Kruhek, »Pregled povijesnih zbivanja na području starohrvatske župe Krbava« u: *Krbavska bitka i njezine posljedice*, Zagreb 1997.

²⁶ T. Kolak, »Od svetog Ivana do svetog Jovana« u: *Riječki teološki časopis*, god. 12 (2004), br. 1, 160.

Marije koji se spominje samo jedanput, 1364. godine.²⁷ Ova je crkva, kao i katoličke, orijentirana sa svetištem prema istoku, ali postoji mogućnost da je podignuta na ostacima samostana nakon doseljenja pravoslavnih na ovo područje. Budući da se lokacija Crkvina nalazi pod brijegom Baćinovac, vrlo je vjerojatno da se turjanska srednjovjekovna župna crkva nalazila na toj lokaciji, uz istočni rub polja, a ne na brdu pod Gradinom, dakle tamo gdje sada stoji pravoslavna crkva. Postoji dakle mogućnost da je crkva u Turjanskom pripadala samostanu Svete Marije²⁸, ali je vjerojatnije da je izgrađena naknadno, po dolasku pravoslavnih.²⁹ Crkva je u Drugom svjetskom ratu ostala neoštećena, ali je nakon rata napuštena te je pedesetih godina prošloga stoljeća ostala bez krova. Danas stoji kao ruševina.

O hramu Svetog Arhangela u **Štikadi** kod Gračaca nema gotovo nikakvih podataka osim što po svojem obliku i lokalnoj tradiciji (lokalno stanovništvo ovu građevinu naziva »grčkom crkvom«) pripada srednjovjekovnom razdoblju.³⁰

U benkovačkom kraju spomenuo bih još crkvu Svetih Arhanđela u **Miranju** koja ima kulu širu od crkve.³¹ Radi se o građevini s polukružnom apsidom i pojasnicama na svodu koje nose romaničke osobine. Prozori i vrata s kamenim okvirima sagrađeni su kasnije. Na jugozapadnom bočnom zidu nalazi se zazidani portal s natpisom na luneti pisan gotičkom minuskulom mješavinom talijanskog i latinskog jezika. Na natpisu stoji da je građevina »obnovljena« ili »učinjena« 1497. godine.³² Najvjerojatnije je s tim datumom

²⁷ Z. Horvat, »O nekim samostanskim sklopovima i crkvama u Krbavskoj biskupiji« u: *Riječki teološki časopis*, god. 12 (2004), br. 1, 45-46.

²⁸ A. Horvat, »O srednjovjekovnoj sakralnoj umjetnosti Like« u: *Arheološka problematika Like*, Split 1975, 130.

²⁹ M. Kruhek, Z. Horvat, »Sakralna arhitektura Krbave i Like ma području krbavsko-modruške biskupije« u: *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*, Zagreb 1988, 204-205.

³⁰ www.gornjokarlovačka.hr

³¹ I. Petricioli, »Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju« u: *Benkovački kraj kroz vijekove*, sv. I, 118.

³² Pojedini hrvatski nacionalisti, analitičari hrvatsko-srpskih odnosa ne istražujući dovoljno povijest svojeg kraja pišu o ovoj crkvi sljedeće: »Očito je, nadalje, da je Kaštel

povezana kula na pročelju. Kula je fortifikacijskog karaktera, a krajem 15. stoljeća, postala je aktualna obrana od Turaka, koji su počeli prodirati u sjevernu Dalmaciju, pa je stoga tada i podignuta.

Vrijedna je i sačuvana crkva Svetog Nikole u **Kuli Atlagića**. Radi se o tipičnom primjeru gotičke crkve s prelomljenim gotičkim svodom u lađi i u svetištu. To je crkva skromnog oblika i manjih dimenzija (duga je 6,24 X 4,24 metra). Njena je vrijednost u tome što su se sačuvali, i to u samoj crkvi, podaci o vremenu gradnje, o naručiocima i o majstorima koji su je sagradili. Četiri predstavnika sela Tihlića došli su u Zadar 6. travnja 1444. godine i sklopili ugovor pred notarom Ivanom Kalcinom s trojicom zadarskih graditelja Vukom Slavogostovim, Nikolom Bilšićem i Jurjem Zurevićem. Majstori su se obavezali da će sagraditi crkvu za cijenu od 55 dukata. Gradnja crkve se oteгла te je ona završena tek 25. listopada 1446. godine, o čemu svjedoči natpis na crkvi.³³

Crkva Svete Petke u **Kolarini** znatno je renovirana, ali je sačuvan izvorni portal s vrlo izraženim romaničkim osobinama. Ima srpasti luk, uvučen nadvratnik, uokvirenu lunetu s reljefnim križem. Ipak, u nedostatku povijesnih izvora, ne možemo je sasvim sigurno proglasiti srednjovjekovnom građevinom.³⁴

u Benkovcu bio dosta osiguran, jer je prodor Turaka išao niže, u pravcu Miranja gdje je pravoslavlje već 1497. godine uspostavilo svoju crkvu, što govori da se radi o jednoj od najstarijih na tom dijelu Ravnih kotara.« (R. Božić, »Prodor srpstva kroz pravoslavlje u Ravne kotare i Bukovicu« u: *Benkovački ljetopis*, sv. 1, Benkovac 1993, 57.)

³³ C. Fisković, *Zadarski sredovječni majstori*, Split 1959, 45; I. Petricioli, »Prilog zadarskim graditeljima XIV i XV stoljeća« u: *Radovi filozofskog fakulteta u Zadru*, sv. 20, Zadar 1982, 31-32; I. Petricioli, »Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju« u: *Benkovački kraj kroz vijekove*, sv. I, Benkovac 1987, 119-120. S Petriciolijem se slaže u pogledu datiranja crkve i V. Delonga, »Pregled srednjovjekovnih arheoloških lokaliteta benkovačkog kraja« u: *Benkovački kraj kroz vijekove*, sv. II, Benkovac 1988, 82.

³⁴ I. Petricioli, »Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju« u: *Benkovački kraj kroz vijekove*, sv. I, 117.

Što se tiče crkava u kninskom kraju, vrlo je osjetljivo pitanje kome su one pripadale u vremenu prije Osmanlija. Kao primjer navodim crkvu Svetog Stefana u **Golubiću** koja se spominje 1462. godine,³⁵ Svetog Đorđa iz 1456. u **Pađenama**,³⁶ Svetih apostola Petra i Pavla u **Polači** iz 1458. i Svetog Đorđa na **Kninskom polju** iz 1468. godine.³⁷ Za crkvu Svetog Stefana u Golubiću može se sa sigurnošću utvrditi da se radi o potpuno pregrađenom srednjovjekovnom gotičkom objektu. Crkva je produžena i podignuta u visinu, ali njen originalni tlocrt i gabariti još su uvijek vidljivi. Apsida je polukružna, a na pročelju se nalazi narteks sa zvonikom. Originalni gotički portal vidljiv je unutar narteksa. U turskim defterima spominju se sredinom 16. stoljeća ove crkve kao pravoslavne: Bribir i Vukšić (Sveti Joakim i Sveta Ana), Strmica (Sveti Jovan), Morpolača (Sveti Kuzma i Damjan), Mokro Polje (Sveti Luka), Ostrovica (Sveti Luka), Žagrović (Sveti Nikola), Bratiškovci (Sveti Nikola), Biočina (Sveti Petar i Pavle), Polača (Sveti Pavle), Golubić (Sveti Stefan), Biskupija (Sveta Trojica) te crkve neimenovanog

³⁵ O crkvi Svetog Stefana u Golubiću B. Čolović kaže da nikako nema ranosrednjovjekovne elemente. Ondje je naime pronađen veći broj spolija u pločniku, pa je L. Marun posumnjao da se radi o ranosrednjovjekovnoj crkvici »sancti Stephani in suburbio«. Međutim, daljnjim istraživanjima otkriveno je da se spomenuta crkvice morala nalaziti ispod kninske tvrđave, a ne u udaljenijem Golubiću. Međutim, posve je sigurno da je Sveti Stefan u Golubiću podignut prije treće decenije 16. stoljeća, kada se javlja na karti Venecijanca Mateje Pagana. Zvonik na crkvi je podignut 1681. godine, kada se zbilja i druga faza gradnje crkve. (B. Čolović, »Crkva Svetog velikomučenika Stefana u Golubiću« u: *Golubić kod Knina*, Beograd 2005, 488-495.)

³⁶ Što se crkve Svetog Đurđa u Pađenama tiče, sasvim je sigurno da je ona nastala na blizu starije, ranosrednjovjekovne građevine, ali takvih primjera ima mnogo. O tome svjedoči niz ulomaka ranosrednjovjekovne opreme koji su nađeni uzidani u pravoslavnu crkvu. (S. Gunjača, »Tiniensia archaeologica-historica-topographica I« u: *Starohrvatska prosvjeta*, sv. 6, Split 1958, 108-116.)

³⁷ N. Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901, 162. Nikodim Milaš ove godine uz spomenute crkve navodi prema izgubljenom *Ljetopisu* Simeona Končarevića, za kojeg se opet ne zna na osnovu čega je gradio svoja saznanja.

titulara u Biljanama, Prhovu, Dobropoljcima, Kolarini, Kosovu, Markovcu, Plavnom, Radučiću i Žegaru.³⁸ Prema arhitektonskim elementima vidljivo je da bi srednjovjekovnom razdoblju mogle pripadati crkve Svetog Đorđa u **Biljanama**³⁹, Svetog Đurađa u **Radučiću**, svetog Ilije u **Otonu**, svetog Nikole u **Erveniku**, svetog Đurađa u **Islamu Grčkom**⁴⁰ i Svetog Luke u **Mokrom Polju** međutim za to nemamo boljih dokaza do građevinskog sklopa (osim crkve u Biljanama). Gotovo na svim ovim građevinama postoje barem dvije faze gradnje, pa je i utoliko teže odrediti kada su crkve građene.

Poseban problem predstavlja crkva Svetog Spasa na **Vrelu Cetine** o kojoj bi u svakom slučaju trebalo pisati poseban članak. Radi se, prema svemu sudeći, o jednom od najstarijih i najbolje sačuvanih spomenika našeg ranosrednjovjekovnog sakralnog graditeljstva. To je jednobrodna građevina s troapsidalnim svetištem u obliku trolista i masivnim zvonikom na pročelju. Trikonhalni oblik svetišta, oblikovanje otvora i način gradnje crkve preuzeti su iz kasnoantičkog razdoblja. Crkva je sagrađena u 9. ili 10. stoljeću, a u kasnijem je vremenu srednja apsida bila porušena i zamijenjena većom, uglastom. Prilikom istraživanja crkve otkriven je veći broj arhitravnih ulomaka i dijelova kamenog namještaja koji su ukrašeni pleterom, pa stoga upućuju na ranosrednjovjekovno

³⁸ Dž. Fehim Spaho, *Srbi u hrvatskim zemljama pod turskom vlašću od bitke na Mohaču do Bečkog rata (1683-1699) – oblast kliškog sandžaka (kopija rukopisa)*, 1-2.

³⁹ Što se tiče crkve Svetog Đurđa u Biljanama treba napomenuti da su se ondje vršila arheološka istraživanja i da je u tim istraživanjima pronađeno novca iz početka 15. stoljeća te pojedini predmeti iz kraja 14. i početka 15. stoljeća. Jasno je da je kasnosrednjovjekovna crkvica bila pregrađivana, ali su arheološka istraživanja dala materijalne dokaze da je objekt građen u dvije faze i da se radi o srednjovjekovnoj bogomolji. Osim toga, spominje se u 14. stoljeću da u selu Biljanama, u djelomičnom vlasništvu plemića Draganića, stoji crkva svetog Jurja. (N. Jakšić, *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Split 2000, 10-11); (Usmeni iskaz, Milorad Savić, Benkovac).

⁴⁰ Crkvicu Svetog Đurađa u Islamu Grčkom proglasio je Nikola Jakšić, izučavajući njene arhitektonske elemente, romaničkom građevinom iz srednjeg vijeka i jednom od crkava srednjovjekovnog sela Tršćane ili Kačina Gorica. Danas crkvicu koristi porodica Desnica kao mauzolej. (N. Jakšić, *Benkovac i okolica u srednjem vijeku*, Split 2000, 6)

razdoblje. Najvažniji je ulomak grede sa semiuncijalnim natpisom na kojem se nalazi ime župana Gastike i podatak da je crkva bila posvećena Kristu.⁴¹ Najkarakterističniji arhitektonski element koji se javlja na ovoj crkvi jest Westwerk (element koji je preuzet iz karolinške arhitekture 9. stoljeća), a predstavlja dvokatni prostor koji je služio vladaru ili nekom drugom velikodostojniku da iz svoje privatne kapele na katu prati bogoslužje u svetištu crkve. Međutim, budući da znanstvenici nisu do danas ustanovili čemu je Westwerk služio moguće je da se radilo o prostoru koji se vezuje uz kult Spasitelja koji se štuje u oba prostora predbroda, u prizemlju (kripti) i u kapeli na gornjem katu.⁴² Na prostoru oko crkve je otkriveno oko 1100 grobova, a iznad njih su u najvećem broju postavljeni stećci (više od 800).⁴³ U grobovima je pronađen novac, nakit, oružje, tkanina i oruđe. U blizini crkve Svetoga Spasa nađena je srebrna kadionica iz 8. stoljeća, koja po svojoj prilici potječe iz neke franačke radionice.⁴⁴ Prema tome, teško da tvrdnje Nikodima Milaša stoje: on, naime, tvrdi da je crkva građena u 14. stoljeću u vrijeme kralja Tvrtka te da je ona od samih svojih početaka pravoslavna.⁴⁵ Crkva, prema nekim saznanjima, u vrijeme Domovinskog rata nije bila rušena upravo zahvaljujući toj teoriji i činjenici da su je preuzeli pravoslavci nakon doseljavanja u vrlički kraj.

Kao što je vidljivo iz navedenih primjera, sve do danas za mnoge građevine ne možemo dokazati iz kojeg vremena potječu. Naime, za to nam nedostaju u prvom redu povijesni dokumenti, koji bi dokazali da se radi o srednjovjekovnim objektima, a potom, možda još i važnija, arheološka istraživanja. Osim toga, kada su i izvršena arheološka istraživanja, ona vrlo često nisu objavljena, a materijal se nalazi u muzejima neobrađen. Crkve u

⁴¹ O arheološkim istraživanjima na lokalitetu Svetog Spasa na vrelu Cetine vidi u: S. Gunjača, »Ostaci starohrvatskih crkava u Cetinskoj i Vrličkoj županiji« u: *Jadranski dnevnik*, V/1938, br. 90, 10; S. Gunjača, »Radovi na crkvi i groblju svetog Spasa na Vrelu Cetine« u: *Ljetopis JAZU*, knjiga 55, Zagreb 1949, 87-93.

⁴² A. Milošević, *Vrlika – starohrvatska župa Vrh Rika*, Split 1997, 24.

⁴³ D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole*, Split 1976, 38-42.

⁴⁴ K. Vinski-Gasparini, »Ranosrednjovjekovna kadionica iz Stare Vrlike« u: *Starohrvatska prosvjeta*, sv. VI, Split 1958, 93-103.

⁴⁵ N. Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901, 143-146.

sjevernoj Dalmaciji predstavljaju poseban problem. Ondje su već u srednjem vijeku prisutni Vlasi, koji su mogli graditi ove crkve, a koji su mogli biti i pravoslavne i katoličke vjere, (a ponekad i pogani). Također je upitno i određivanje starosti pojedinog objekta prema njegovim stilskim osobitostima. Vrlo je indikativno da su se i u kasnijem razdoblju, dakle u 16., pa i u 17. stoljeću, gradile crkve po uzoru na starije građevine, dakle u stilu romanike i gotike. Majstori koji su gradili ove crkve zasigurno su za uzor imali ranije sagrađene romaničke i rjeđe gotičke građevine u dalmatinskim gradovima. Stoga je lako moguće da su i neke od ovih građevina u dalmatinskom zaleđu građene od strane pravoslavnih vjernika u daleko kasnijem razdoblju od onoga na koje upućuje stil gradnje. Tek rijetki primjerci, poput onih u Miranjama i Kuli Atlagića, gdje postoji transparentni natpis koji govori o tome tko je i kada građevinu gradio, sigurno potječu iz vremena prije turske provale.

Izučavajući ovaj problem, našao sam se, nažalost, pred nizom tekstova koji su ga politizirali – i koji su odisali mržnjom. Problem srednjovjekovnih crkava nije do današnjih dana u povijesnoj znanosti razriješen, a politizacija tog problema još uvijek traje. Dovoljno je pogledati knjige i tekstove Nikodima Milaša, Stanka Bačića, Branke Šeparović, Damira Šarca i Milana Četnika, od kojih nitko nije školovan da se bavi problemima srednjovjekovnih crkava, a ipak o njima pišu i govore.

Najčešće spominjan objekt u tim raspravama je upravo crkva Svetog Spasa, iako ni druge nisu zaobiđene. Stanko Bačić tako piše knjigu debelu 400 strana kojoj daje naslov: *Osvrt na knjigu Pravoslavna Dalmacija e. Nikodima Milaša*, u kojoj, bez pravih argumenata, proglašava veliki broj pravoslavnih crkava u sjevernoj Dalmaciji katoličkima, a sve Milaševe teze naziva »izmišljotinama«, »šupljim frazama« i »bolesnim zamislama«. Milaš pak, koji je svoju knjigu pisao krajem 19. stoljeća, pronalazio je pravoslavne i ondje gdje ih uistinu nema te u vrijeme kada oni ondje nisu ni mogli biti. Milaš je, među ostalim, bio prvi koji je tvrdio da je crkva Svetog Spasa sagrađena u vrijeme kralja Tvrtka, dakle, krajem 14. stoljeća, pa je dao materijala i kasnijim napisima objavljenim u novinama krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća i djelomice

obojene govorom mržnje koji se tada rasplamsao između Hrvata i Srba.⁴⁶ Branka Šeparović u svojoj emisiji »Škrinja« bavi se pitanjem crkve svetog Spasa i na građevinu 2005. godine postavlja kameni nadvratnik-dovratnik. Međutim, na taj način izaziva lokalno pravoslavno stanovništvo i »devastira« spomenik nulte kategorije, pa su djelatnici Ministarstva kulture u ožujku 2006. uklonili sporni nadvratnik-dovratnik. Novinar Slobodne Dalmacije Damir Šarac piše nedugo poslije toga članak prepun mržnje u kojem optužuje pravoslavne Cetinjane da su se ukapali masovno na groblju oko Svetog Spasa krajem osamdesetih godina 20. stoljeća zato da bi dokazali kako su crkva i groblje njihovi. Kao točku na i piše i Milan Četnik o ovoj građevini i u svojem, inače faktografski korektnom tekstu, pun mržnje se okomljuje na arheologa Stjepana Gunjaču i njemu slične (franjevce) te arheologa proziva nekrofilom i krticom, a usput s mnogo zlobne ironije piše o problemu starohrvatske crkve i srednjovjekovnog groblja.⁴⁷

Iz svega spomenutog vidljivo je koliko je nužno da se što prije izvrše povijesna, povijesno-umjetnička i arheološka istraživanja na svim spomenutim lokalitetima koji su još uvijek sporni. Na taj se način neće smiriti duhovi, ali će bar znanstvenici postaviti vrlo jasne teze u pogledu datacija, pravog značenja i kasnijih namjena ovih spomenika kulture.

Sažetak

U radu je riječ o kulturno-historijskim spomenicima koji su sagrađeni u vrijeme srednjeg vijeka i koje su pravoslavni nakon doseljenja preuzeli. Kod pojedinih crkava (posebno u sjevernoj Dalmaciji) postoje dvojbe o tome tko i kada ih je gradio. Bez adekvatnih povijesnih dokumenata, arheoloških iskopavanja i arhitektonskih analiza vrlo je teško ustanoviti vrijeme gradnje i graditelja.

⁴⁶ N. Milaš, *Pravoslavna Dalmacija*, Novi Sad 1901, 145. Treba napomenuti da su srpski arheolozi, na čelu s dr. Markom Popovićem, predsjednikom Srpskog arheološkog društva, dali izjavu da je jedini spor oko crkve Svetog Spasa i njezina datiranja onaj da li je ona iz 9., 10. ili 11. stoljeća te su se ogradili od izjava pojedinih srpskih nacionalista. (*Večernje novosti*, Beograd, 7. studeni 1989. i *Informator*, Beograd 1989, br. 55, 16-18.).

⁴⁷ M. Četnik, Spasovanje u nedostatku dokaza u: *Prosvjeta*, br. 84, februar 2008, 32-40.

Ključne riječi

Srednji vijek, pravoslavlje, sjeverna Dalmacija, Lika, Slavonija, Banija, Kordun, sakralna arhitektura

Summary

In this article, the author presents cultural heritage from medieval time. Special attention is paid to some churches which have been assumed by ortodox after middle ages and ottoman wars. Without medieval documents, archeological excavations and architectural analyses it is very difficult to find out the time of building and the builder of these churches.

Key words

Middle ages, orthodoxy, Northern Dalmatia, Lika, Slavonia, Banija, Kordun, sacral architecture